

Mis kui vägev merelaine...

Eesti luuleloo arhitektuaalne dünaamika

Pealkirjas Gustav Suitsu värsi abil väljendatud lainetuse mõte on mul õige vana. Paar korda olen sellest kirjasõnas juttu teinud, aga vaevalt et lugejaile meelde jäävalt. Nüüd, raamatuaasta tuules, tundub kohane seda ideed veel kord tutvustada ja pisut värskendada.

Juba ennemuistsel aal, oma väitekirjas „Eesti ballaad 1900–1940” (1991) avastasin lüüriliste ja lüroepiliste aegade rütmilise vaheldumise korrapära, mida võib üldistada kogu eesti luuleloole. Eriti seoses Marie Underi „Õnnevarjutusega” (1929), mis esindab üht kõrgemat lainet, olen seda nähtust ikka silmas pidanud. Toetusin sellele muustrile ka oma saatesõnas žanripiiblile „Eesti ballaad. Antoloogia. XVII–XX sajand” (2003), asja olemust siiski lähemalt avamata. Püüan selle nüüd natuke selgemaks teha.

Teooriat

Struktuurse lainetamise tähelepanek lähtub lüroepilise luule sünteetilisest olemusest. Lüroepika liidab teatavasti dramaatilise dialoogilise konflikti, eepilise kirjelduse-jutustuse ning lüürilise tunde- ja mõtteväljenduse ühtsesse tervikusse. Dramatism on metafüüsiline vundament. Aga selle kujutamiseks ehk objektiviseerivaks tingimuseks läheb tarvis konfliktset lugu. Selle edastamine ja lüüriline vormistamine paisutab teksti tavapärase lüürilise luuletusega võrreldes mahult mitu korda pike-

maks. Sellise sünteesi tulemusel hakkab luuleloos pulseerima vertikaalne dünaamika, kus pikema ehk poeemi- ja ballaadipärase luule ajad hakkavad vahelduma lüürilisemate ja lühemate tekstide perioodidega. Nagu süda lööks: kord paisub – eepiliselt –, siis tõmbub kokku – lüüriliselt. Skeem ei ole muidugi jäik ja mustvalge, sest läbipõimumisi – samuti eelärkamisi ning järeltulemisi – on alati, aga tendentsid on ilmekad.

Poeetiliste põhiliikide ballaadipärane sümbioos, mis on klassikalisele kirjandusteadusele hästi tuttav, esindab uusaegse kirjanduse sisestruktuurset tuuma, mida Gérard Genette'i eeskujul hakati hiljem kutsuma ka arhitektiks. Sünteetilised ehk lüürilis-dramaatilised eepilised tekstid on arhitektuaalselt koondunud, struktuurilt tuumsed liitliigid. Objektiivset välisilma kujutav 3. isiku **eepika** seotakse subjektiivse siseilma väljendamisega, 1. isiku modaalsuse ehk **lüürikaga**. Nende diferentsi ja teineteiseks üleminevat ringliiklust kannab aga **dramaatiline** ehk dialoogiline süvakonflikt.

Nii üldises luuleloos kui ka autorite isiklikes loomelugudes võib tähele panna selliseid tuumseid liitliigilisi koondumisi, millele eelnevad ja järgnevad nende sõlmede lahtihargnemised. Analüütilisel hajumisel liigutakse liikide iseseisvumise poole, mis luules väljendub jutustamisest ehk välisest süžest eemalduva sisekaemusliku lüürika viljelemises. Muidugi ei puudu üheski tekstis kunagi eepiline, dramaatiline ja lüüriline alge, kallakuga ühes, teises või kolmandas suunas, aga nende kolmandike tasakaal iseloomustab vaid lüroepikat.

Juba Goethe... teadis ja kirjeldas seda väga sügavalt ja läbinägevalt, omaenda

kogemusele toetudes. Ka Hegeli esteetika-süsteem esindab sedasama struktuuri. Esimene ütles: *Ur-ei*, algembrüo, millest lendab välja kolm tulilindu. Teine teoretiseeris kunstide tervikust: *Totalität der Künste*. Subjektiivset siseilma, tundeid ja mõistust esindavad lüürika ja muusika. Objektiivset välismaailma ehk kehalisust esindavad eepika ja kujutavad kunstid. Nendevahelist metafüüsilist lõhet, vastandite „kollisiooni” ja tõmmet, tahte sfääri esindavad dramaatika ja liikumine, mii-mika. Olen seda ajatut ürgmuna märke veeretanud läbi kogu oma karjääri. Seda siiski vaid pooleldi: ainult sünteetilises ja mitte analüütilises kontekstis. Kuid parem pool muna kui tühi koor.

Luuleloo sisestruktuurset lainetamist – ehk pikkade luuletuste ajastute vaheldumist lühemate luuletuste ajastutega – saab kvantitatiivselt ja statistiliselt kirjeldada. Digiajastul on seda hakatud nimetama kauglugemiseks (ingl *distant reading*). Meetrikauuri ja Jaak Põldmäe, „Eesti värsiõpetuse” (1978) autor, näitas pioneeri ehk rajaleidjana hädä eeskuj. Sain tema väitekirja tabelitest selle visiooni jaoks otsustavat tuge. Kauglugemisel ei tõlgendata kirjandust kui sõnakunsti, vaid tehakse evolutsioonilisi üldistusi suurte tekstikorpuste mõõdetavate andmete, faktihulkade alusel. See on matemaatiline ja teaduslik tegevus, ei ole subjektiivne tõlgendamine. Paraku ei ütle see midagi sõnakunsteoste esteetilise kvaliteedi kohta, kuigi võib sisuliseks mõtestamiseks objektiivseid andmeid pakkuda.

Sageli ilmneb lüroepika perioodil korrelatsioon ühiskondliku kriisiajastuga, mis tundub loomulik: siis tulvabki ellu ja kunsti rohkem dramatismi ning traagikat, mis võimendab selle esitamise tingimust, eepikat. Aga see võib sõltuda ka vahelduvatest moodidest, mis ei peegelda üksüheselt ühiskonna kriise. See ei ole majandava baasi ja vaimse päälisheituse vulgaar-

marksistlik suhe, aga seost siiski on. Luule on tundlik meedium. Under oma lugaludega isegi ennetas suurt depressiooni, mis kandis New Yorgi börsikrahhi Eestisse – miks mitte väita, et poeet ennustas oma loomingus ette peatset pankrottide ja supikööride mureaega.

Kõrge arhitektuaalse laine mudelnäide olekski 1920.–1930. aastate vahetus, mil eesti kirjanduses avaldus võimas lüroepikatsunami. Paralleeliks maailmakirjandusest on romantismi algaegade kümnete suurte autorite n-ö ballaadi-aastad, alustades Goethest ja Schillerist ja „Kalevipoja”-eelsest Kreutzwaldist. Eesti lüroepikaloo tuumteos on muidugi Marie Underi „Õnnevarjutus”, mille avaldamine hakkas juba 1927. aasta kevade Loomingust. Seda valmistasid ette ekspressionistlik-dramaatiline „Verivalla” (1920), n-ö bipolaarsed „Hääl varjust” (1927) ning „Rõõm ühest ilusast päevast” (1928), samuti üliagar värssdraamade tõlkimine Eesti teatritele. Lüürik omandas dramaatilise jutustamise võime. Underi ümber koonduvad samasse lainesse Villem Ridala, Henrik Visnapuu, Hendrik Adamson, Artur Adson, Julius Oengo, Jaan Kärner, Mart Raud, proosaballaadide ehk surmava Erose novellidega ka Aino Kallas.

Lüroepiliste laineharjade ja -nõgude voogamist ilmutab hästi Jaak Põldmäe väitekirjast laenatud *wabariigi*-aegsete lüüriliste luuletuste keskmise pikkuse tabel.¹ Sellest on näha, kuidas lüürilised luuletused olid aastatel 1917–1918 keskmiselt ühe neliku võrra sonettidest pikemad: 18 värssi, 1919–1922 aga kahe katrääni võrra: 22 värssi. Aastatel 1925–1929 ja 1930–1933 sööstisid numbrid juba täitsa lakke, ületades mõne reaga kahe soneti mahu

¹ Vt J. Põldmäe, Eesti värsisüsteemid ja silbilis-rõhulise värsisüsteemi arenguhooni XX sajandil. Väitekirja filoloogiakandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks. 1. kd. [Käskiri.] Tartu Riiklik Ülikool, 1971, lk 211, tabel XV.

(mis oleks 2×14 ehk 28 värssi): vastavalt 31 ja 30 värssi. Edaspidi hakkas graafiku kurv tasapisi langema, aga ka aastatel 1934–1939 oli arbujalikus lüürikas jälgitav lüroepilise mahu taust: 26 värssi.

Konks on selles, et Põldmäe ei võtnud oma kauglugevasse statistikasse (mida siis nimetati kvantitatiivseks analüüsiks) lüroepilist luulet. Kui see ülekaalukas pool liita, siis tekiks Tallinna vanalinna kilukarbiprofiil kõrguvate kirikutornidega keskel. Tabel näitab, et lüroepiline vajadus eepiliseks paisutuseks ehk lüürilise kirjelduse võimendamine on kaasa vedanud ka n-ö puhta lüürilise eneseväljenduse.

Niisiis ei ole eesti luulelugu ühtlane tasapindne seinavaip, vaid ruumiliselt voolav ja lainetav hoovus. Antoloogia „Eesti ballaad” saatesõna alusel olen loengute tarbeks visandanud alljärgneva ballaadipärase tuksumise süžee. Antoloogia (ja selle saatesõna) pealkiri on mõeldud kahe tähenduslikult, et tähistada eesti lugulaulu mõlemas mõttes – nii žanriliselt kui ka ajalooliselt. See on ühelt poolt tähtsa luuleliigi antoloogia, teiselt poolt mureküllase Eesti kulgemise lugu. Raamatuaasta puhul tundub kena sellele nii žanrilisele, tüpograafilisele kui ka ajaloolisele dünaamikale tähelepanu juhtida.

Lüroepikalained eesti luuleloos

Tinglikult võib visandada järgnevad laineharjad.

- (0) Rahvaluule lüroepika (vrd Veljo Tormise „Eesti ballaadid”).
- (1) Lugulaululik eelaeg: Lasnamäe lamburite evangeelsed legendid, Käsü Hans jt; Kristian Jaak Petersoni hümnid (poeemid); õpetlikud valmid.
- (2) Kreutzwaldi ballaadid, „Kalevi poeg” – lüroepiline ballaadipärane eepos.

- (3) Kroonlinna-Koidula, Kreutzwaldi poeem „Lembitu”; ärkamisaja jutulaulud.
- (4) Järelärkamisaeg: Jaan Bergmann, Jakob Tamm jt.
- (5) Sajandivahetus, maailmasõda: Karl Eduard Sööt, Ernst Enno, Gustav Suits; Jakob Hurt.
- (6) 1920.–1930. aastate vahetus: Marie Under, Villem Ridala, Henrik Visnapuu, Hendrik Adamson, Artur Adson, Jaan Kärner, Mart Raud, Julius Oengo; Aino Kallas.
- (7) 1930. aastate lõpp: Hendrik Adamson, Henrik Visnapuu, Karl Eduard Sööt; Bernard Kangro, Betti Alver, Heiti Talvik, Kersti Merilaas, August Sang.
- (8) Okupatsioonide reduktsioon: Betti Alver, Kersti Merilaas, Mart Raud, Debora Vaarandi; poemi-pära (Juhan Smuul jt).
- (9) 1960. aastate lugulaululisus: Jaan Kross, Ain Kaalep, Paul-Eerik Rummo, Jaan Kaplinski, Mats Traat, Andres Ehin, Hando Runnel, Sass Suuman, Aivo Lõhmus; Arno Vihelemm, Kalju Lepik, Eduard Krants; August Annisti ballaadiepos, J. Randvere (Johannes Aavik paguluses), Kalle Eller.
- (10) Metaballaad, pastišš: Jüri Üdi / Juhan Viiding jt.
- (11) Kahvatav traditsioon, mütopoeetiline fragmentarium, parodism; virvendus: Lehte Hainsalu; Aino Pervik, Mari Vallisoo, Peep Ilmet, Aivo Lõhmus; Kauksi Ülle, Merca, Kivisildnik.
- (12) Lugulaulu hajumine/kadumine postmodernismis; ent toimiv arhitekt (L + E + D performatiivne kooslus prõmmus, räpis jm).

Iga tõusulane ei pruugi olla nii kõrge nagu Underi tüviteksti aegu, mis rajas oma õnnevarjutuse kompositsiooni kiriku

põhiplaanile: 5 + 5 hukkmise lugu, võrd-selt meeste või naiste süül, ja „Tuudaimi-marjad” ehk pooleldi õnnelik piibellik ellujäämiskunst kui kellatorn. Kreutzwald jätab olemuselt sama kõrge laine mulje, mis nakatas ka baltisakslasi, sest romanti-line *Sagendichtung* ja hispaaniaalik või gooti-lik *romancero* oli siis Saksamaa ja kogu Euroopa suurmood. See oli väga popp meedium ja erutas publikut kõvasti, nii et nad olid nõus selliste „hirmsate, ent tõest sündinud lugude” ja kappava tempoga „Lenoorade” eest laatadel ning raamatu-ärides oma kasinaid kopikaid maksuma. Külamüstik Jakob Tamm ja filoloogiline Jaan Bergmann olid uued kõvad tegijad järeelärkamisajal. Didaktiline meel oman-das alatihihti lüroepilise valmi või muidu õpetliku manitsuse kuju (nagu A. Piirikivi „Viisk, põis ja õlekõrs”, mis tegi liiga Saka-lasse siirdunud kõrendile Juhan Liivile).

Uuendusi

Huvitav ülesleidus on ballaadipära napiks fragmentaariumiks tihendamine, mis mõjub kui äkiline romanss, jättes endast lühikese lüürlise luuletuse petliku mulje: Karl Eduard Sööt, Ernst Enno, Bernard Kangro, Hando Runnel, Aino Pervik, Peep Ilmet, Mari Vallisoo, hiljem Kauksi Ülle on olnud selles meistrid. Need kontrasti-printsibil põhinevad minijutustused on sageli mütopoeetilised.

Põnev on, teisalt, ballaadipära üle-kasvamine eepiliseks poemiks ja koguni eeposeks: Kreutzwald ise, Ridala eepika koos regivärsievangeliumiga, Visnapuu mahukas värsseepika, Annisti kolme-osaline ballaadiepos. Viimane on monu-mentaalne suurteos, maavillase Jeesuse Udres-Kudresega viimases osas, mida on kummaliselt vähe tähele pandud. Ka Suitsu „Lapse sünd”, Jaan Kärneri ja Ivar Grünthali värsromaani, hilisem Lehte Hainsalu, käsikirjaline Jaan Kross jt.

Ain Kaalep rikastas žanri antiikse väl-telise heksameetriga, aga selline oli juba Suitsu ballaadipärane „Hauakiri”. „Harala elulugude” autor Mats Traat, nagu ka pagulane Eduard Krants, sidus lühilugu-laulu kokku epitaafi vormiga. Seega ilmu-sid välja ka vabavärsis lood, alustades Artur Alliksaare „Sidruniballaadist”.

1970. aastateks sügenes juurde meta-ballaad, pealkirjamudeliga „Ballaad/Laul sellest ja tollest...”. Nagu „... kaheteistkü-m-nest oravapojust” (Jaan Kross), „... kom-baini armastusest” (Ain Kaalep), „... lüüri-kust ja raudtee kassipojust” (Mats Traat), „... mürsukillust südames” (Paul-Eerik Rummo), „... esimesest ihast” (Arvi Siig), „... inimestest ja frakkidest” (Juhan Vii-ding), „... kurvast Kurvast kes elas Kurva-kodus” (Ilmar Trull), „... kaunist Barba-rast” (Toomas Liiv). Seda ei looda enam ainuüksi sisu pärast, vaid ka auväärse kirjandusloolise vormi sekundaarseks har-rastamiseks. See huvi võib ositi muutuda humoorikaks, pastišeerivaks või paroodi-liseks tegevuseks: Arno Vihalemm, Juhan Viiding jt. Näha on, kuidas vana žanr hak-kab viimaks ära kuluma ja kahvatama.

Unustuse hõlma

Nüüdseks on ballaadipidu läbi. Nagu ütles mulle kord Rein Sepp: see on uunikum-auto, millega on kena paradeerida, aga korralikult sõita enam ei saa. Selle liit-vormi hajumine on huvitav, kuna luule-tustel ei ole kuskile pääsu ei jutustavast-kirjeldavast, konfliktiselt kritiseerivast ega ka meeli ja mõtteid väljendavast algest. Ballaadipärane sisestruktuur ei kao kus-kile, aga ei taha enam võtta selle vanažanri ärakulunud ilmet. Noor autor võib niiviisi oma mainet kahjustada, ja vanad ei tule enam arvesse, eriti kui pöörduvad veel sal-mide ja lõppriimi poole.

On ilmne, et uusaja epohhi kujunda-nud vorm sai lõpuks valmis ja on taan-

dunud evolutsioonist. See on samuti väga huvitav tulemus. Et miks? Võib oletada, spekuloida. Kuidagi peab see olema seotud postmodernismiga ja tõenäolise sisenemisega uude epohhi, millele ei ole vast nimegi veel antud. Eks see – dramaatiline pööralaul – olnud suurte narratiivide ja valitsevate tõdede ajastu tundepeisutuste žanr. Pihustatud diskursid, mitmuslikud tõed ja korrutatud koopiad ei soosi enam absoluutseid mudeleid, endist „kunstide totaalsust”.

Uutmoodi koondumist performatiivses ja multimediaalses perspektiivis võiks

aga varasema kogemuse järgi ette näha. Peetakse ju teaduse tunnuseks ka ennustavat jõudu.

ARNE MERILAI

Käsitlus põhineb Tartu Ülikooli raamatuaasta-konverentsil „Eesti kirjanduse leksikon” peetud ettekandel „... mis kui vägev merelaine...” (Gustav Suits). Eesti luuleloo arhitektuaalne diinaamika” (11.–12. aprill 2025, Tartu Ülikooli raamatukogu).